

AVRUPA BİRLİĞİ TEMEL HAKLAR ŞARTININ ANA İLKESİ: DOKUNULMAZ İNSAN ONURU

Zafer Gören*

ÖZET

Bütün temel haklar insan onuru için gerekli görülmüşlerdir. İnsan onurundan kaynaklanırlar ve onun bağımsızlaşmış parçalarıdır. İnsan onuru, insanın tinsel bir varlık olarak özgürlük ve bilinç içinde bağımsız karar vermesi ve çevresine etkili olması amacına yöneliktir. İnsan Onurunun Korunması İlkesi ile insana, insan oluşu nedeniyle tinsel ve sosyal bir değer verilmesini ve saygı gösterilmesini isteme hakkı tanınmaktadır.

Avrupa Birliği Temel Haklar Şartı ile AB'nin, ekonomik bir topluluktan, bir değerler topluluğuna geçiş süreci önemli ölçüde sağlamlaştırılmıştır. AB üyelerinin ve üye adaylarının kendi Anayasalarını ve yasalarını bu Şart'a uyarlamaları gerekmektedir. Şart, ortak çabaların odak noktasında bireyin ve onun dokunulmaz insan onurunun bulunduğunu vurgulamaktadır. Bu ilkenin Anayasamızda da temel haklar katalogunun en üst basamağında yer alması, sadece AB'ye uyum sürecinde yerine getirilmesi gereken bir koşul olmayıp, Anayasamızın Başlangıç kurallarında vurgusu yapılan Büyük Atatürk'ün çağdaş uygarlık düzeyine ulaşma hedefinin de bir gereğidir.

Anahtar Kelimeler: İnsan Onuru, Avrupa Temel Haklar Şartı, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi, Anayasamızın İnsan modeli.

THE BASIC PRINCIPLE OF THE CHARTER ON EUROPEAN UNION FUNDAMENTAL RIGHTS: INVIOABLE HUMAN DIGNITY

ABSTRACT

All fundamental rights are evaluated as necessary for the sake of human dignity. They arise from human dignity and they are independent parts of it. Human dignity aims that human, as a spritual creature, judges independently and interacts with his environment in a free and conscious manner. Human is given the right to be respected and appreciated spritually and socially via Human Dignity Protection Principle.

The transition of European Union from an economic community to a community of values has been reinforced with the Charter of Fundamental Rights of the European Union. Member and candidate countries of European Union need to adapt their Constitution and laws to this Charter. The Charter emphasizes that human and his inviolable dignity exist at the focus point of common efforts. The existence of this principle at the top section of Fundamental Rights Part of our Constitution, not only is a condition to be fulfilled in the adaptation phase of European Union, but also is a necessity in order to achieve Atatürk's target of attaining the standarts of contemporary civilization which is emphasized at the Preamble of the Constitution.

Keywords: Human Dignity, Charter of Fundamental Rights of the European Union, European Convention of Human Rights, Constitution's Human Model

---

* Prof.Dr.,İstanbul Ticaret Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Eminönü-İSTANBUL

I. Avrupa Temel Haklar Şartı ve İnsan Onurunun Dokunulmazlığı İlkesi

1999'da Köln Avrupa zirvesinde, Avrupa'nın ortak değerlerinin, Avrupa vatandaşlarının, temel haklarında anlatımını bulması ve bu temel hakların tüm Avrupa vatandaşlarına eşit ve yüksek bir koruma standardı sağlayabilmesi için, anlaşılabilir ve tüm Avrupa vatandaşlarının okuyabileceği bir **Avrupa Birliği Temel Haklar Şartı** 'nda (ATHŞ) toplanmasına karar verilmiştir.

ATHŞ, Nice hükümetler konferansının açılışında 7 Aralık 2000 tarihinde Devlet ve Hükümet başkanları tarafından imza ve törenle ilan edilmiştir.

Avrupa'nın, Avrupa alanında, ulusal, bölgesel ve lokal alanda neyin düzenlenmesi gerektiğini kurala bağlayan gerçek bir Anayasaya gereksinmesi olduğu düşüncesi ile 29 Ekim 2004 tarihinde Roma'da **Avrupa İçin Bir Anayasa Anlaşması** imzalanmış ve 2007 de yürürlüğe girmesi planlanmıştır. Bu Anayasa anıtının çekirdek parçasını II. Bölümündeki Avrupa Temel Haklar Şartı oluşturmuştur.

ATHŞ ile, temel haklar birey için daha şeffaf bir hale getirilmiş, net ve anlaşılabilir bir biçimde ifade edilmiş, Şart'la aynı zamanda Avrupa Birliğinin meşruiyetinin ve kimliğinin güçlendirilmesi düşünülmüştür.

Ancak ATHŞ, şu an için AB alanında temel hakların henüz hukuken bağlayıcı olmayan bir kodifikasyonudur.

Avrupa Anayasasının onaylanmasının akamete uğramasından sonra, 2009 yılına kadar yeni bir "**Avrupa Birliği Temel Anlaşması**"nın, Avrupa'nın entegrasyonuna katkıda bulunması beklenmektedir. ATHŞ artık Anlaşmanın bir parçası olmamakla birlikte 2009 yılında ATHŞ'nin Büyük Britanya ve Polonya hariç bütün devletler için bağlayıcılığı ilan edilecektir. 2008 yılının ilk yarısında AB üyeleri tarafından imzalanması gereken **Lizbon Anlaşması**, ATHŞ'ye bir **Ek Protokol**'de yer vermektedir. Böylece ATHŞ, anlaşma metninde bulunmamakla birlikte Lizbon Anlaşması imzalanınca tam anlamıyla hukuki bağlayıcılık kazanacaktır. Böylece Birlik vatandaşlarının temel hakları güçlenecek ve vatandaşlar temel haklarını yargı yolu ile ileri sürebileceklerdir.

Her iki dünya savaşından sonra dünya genelinde insan haklarının kapsamlı bir şekilde korunmasının sadece uluslararası çabalarla sağlanabileceği düşüncesine varılmıştır. 1948'de Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Bildirisi ve 1950'de Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AİHS) bu düşüncenin sonuçlarıdır.

AİHS, içerdiği hakları etkili bir şekilde koruyabilmek amacıyla, bir devletin hukuk devleti olarak kabul edilmesi için sunması gereken garantilere ilişkin kurallar içermektedir (Adil yargılanma hakkı, masumluk karinesi gibi). AİHS bugün Avrupa'nın nüfusu toplam 800 milyonun üstünde 41 ülkesinde geçerlidir.

Sözleşmeye aykırı davranıldığında Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) karar vermektedir.

Buna karşın AB'nin tümü AİHS'yi imzalamış üyeleri yine de AB'ye başka bir temel hak belgesi verme kararı almışlardır.

Kuruluş sözleşmelerinin imzalanmasından bu yana geçen süre içinde Avrupa Topluluğu AB'ye dönüşmüştür. AB artık sadece ortak bir para birimine sahip bir ortak **pazar** değildir. Ortak bir dış politika ve güvenlik politikası yürüten ve içte bir özgürlük ve güvenlik alanı oluşturan bu **entegrasyon yapıtını** daha çok üye devletle sürdürebilmek için iç dayanışmanın güçlendirilmesi ve ATHŞ'de, birliğin hangi değerlere dayandığının gösterilmesi gerektiği sonucuna varılmıştır. Bu arada birtakım yeni haklara yer verilmesinden çok, her Avrupalının hangi korumaya sahip olduğunu bilmesi için mevcut hakların bir araya getirilmesinin önem taşıması gerektiği düşüncesi egemen olmuştur. Çünkü tüm AB ülkelerinde zaten doğal olarak temel hakların korunması için mekanizmalar bulunmaktadır.

AB ve onun Lüksemburg'daki mahkemesi 60'lı yılların sonlarından beri insan haklarının korunmasını önemli bir görev olarak kabul etmişlerdir.

Çeşitli ülkelerin hukuk geleneklerinde ve hakların korunması şekillerinde farklılıklar vardır. Bu nedenle Köln Avrupa Konseyi, ATHŞ'nin herkes tarafından kabul edilmesine çözüm bulacak bir kurulun görevlendirilmesine karar vermiştir. Köln zirve toplantısında **Avrupa Temel Haklar Şart'**ının sadece klasik temel hak ve özgürlükleri değil, AB vatandaşlarının siyasi haklarını ve önemli ekonomik ve sosyal hakları içermesi öngörülmüştür.

Bu şartla AB alanında yaşayan insanların tüm temel hakları, AB tarihinde ilk defa kapsamlı, anlaşılır ve yazılı bir biçimde ifade edilmiştir.

Avrupa Anayasa Anlaşması md. 7/2'ye göre: Anayasal geleneklerden kaynaklanan şekliyle AİHS tarafından belirlenen ve üye devletlerde ortak olan temel haklar birlik hukukunun genel ilkelerini oluşturur." Böylece Şart, AİHS'ye odaklanmıştır.

Şart'ın hazırlanması sürecinde yaşam üzerindeki hak ve düşünce özgürlüğü gibi klasik haklarda ulusal sınırlar ötesinde fikir birliği egemen olduğu halde konservatif çevrelerde çalışma hakkı veya daha temiz bir çevre hakkı gibi sosyal haklara karşı şiddetli duraksamalar doğmuştur. **Ama onurlu bir yaşamın garanti edilmesi için bu haklardan vazgeçilmesinin mümkün olmadığı açıktır.**

Uluslararası insan hakları korumasında, son on yıllık dönemde, temel haklar, özgürlük hakları, sosyal ve ekonomik haklar doğal olarak bölünmez bir bütün olarak değerlendirilmektedir.

Avrupa'da bunun dışında temel hak korumasının yeni teknik gelişimlere de uyarlanmak zorunda olduğu ve özellikle insan ve çevre için doğacak sonuçların önceden kestirilemediği alanlarda, hem yeni bilimsel araştırma ve ilerlemeyi mümkün kılacak, hem bireyin haklarını koruyacak doğru bir dengenin kurulması gerektiği düşüncesi egemendir.

Bu olgu, özellikle gelecek on yılda devrim oluşturacak gelişimlerin beklendiği **biyo-teknoloji alanı**, bilgi işlem verilerinin korunması için uygun düzenlemeler gerektiren **enformasyon teknolojisi alanı** için ve Avrupa çapında bir pazarda güvence altına alınması gereken **tüketicinin korunması** için geçerlidir.

Şart, ortak çabaların odak noktasında bireyin ve onun dokunulmaz insan onurunun bulunduğunu göstermektedir.

Avrupa Temel Haklar Şartının Birinci bölümü, "İnsan Onuru" başlığı altında "insan onurunun dokunulmazlığı" ile başlayarak, yaşam hakkı, bedensel ve ruhsal dokunulmazlık hakkı, işkence, insanlık dışı, aşağılayıcı davranış ile kölelik yasağına yer vermektedir.(<http://www.anayasa.gov.tr/eskisite/anyar/22/1sil.pdf>)

Bugün Avrupa'da klasik eskiçağdan yeniçağa kadar insan onuruna dayanan bir insan modelinin geliştirildiği vurgulanmaktadır.

Almanya Anayasası da "**İnsan onuru dokunulmazdır**" cümlesi ile başlamakta, Almanya'da bütün temel hakların insan onurunun bağımsız parçaları oldukları kabul edilmektedir.

7 bölümü ile ATHŞ (**insan onuru**, özgürlükler, eşitlik, dayanışma hakları, vatandaşlık hakları, yargısal haklar, genel hükümler) genel insan haklarını, vatandaşlık haklarını, ekonomik ve sosyal hakları, devlet üstü bir dokümanda toplamaktadır. 7. bölümde temel hak dogmatikğine ilişkin tüm temel haklar için geçerli kurallara yer verilmiştir (temel hak muhatapları, temel hak sınırlamaları, sınırlamanın sınırları, kötüye kullanma yasağı). Şart yeni haklar (modern haklar) da içermektedir. Dokunulmazlığın biyo- teknoloji alanına genişletilmesi (insan klonlanması yasağı, çocuk hakları, yaşlı hakları, özürlü kişilerin toplumsal yaşama katılmalarına yönelik önlemlerden yararlanma hakkı, haksız işten çıkarılmaya karşı korunma hakkı, iyi yönetilme hakkı, çevrenin ve tüketicinin korunması). (<http://www.weltpolitik.net/print/1215.htm>; <http://www.tesev.org.tr/90mad...> ; <http://www.joleinen.de/> <http://www.jura.uni-goettingen.de/>; Gören, 28.02.2005: Cumhuriyet Gazetesi.)

II. Genel Olarak İnsan Onurunun Dokunulmazlığı İlkesi

İnsan onuruna saygı ile her insanın ilk temel hakkı olarak anlaşılan, **kişilik hakkının** korunması amaçlanmaktadır.

İnsan onurunun dokunulmazlığı ilkesi, insanın tinsel bir varlık olarak özgürlük ve bilinç içinde, bağımsız karar vermesi ve çevresine etkili olması amacına yöneliktir (BGH, NJW. 1961 S.1397 vd.)

Burada **tüm düzenin odak noktasına yerleştirilmiş olan insanın**, bağımsızlığı ve kişilik değeri söz konusudur. İnsan onurunun dokunulmazlığı ilkesi ile insana, insan oluşu nedeniyle tinsel ve sosyal bir değer verilmesini ve saygı gösterilmesini isteme hakkı tanınmaktadır. İlke, hukuksal eşitlik için bir değer kriteridir ve herkes için, başkalarının insan onuruna zarar vermeme konusunda bir davranış emri içermekte-

dir. İnsan onurunun dokunulmazlığı ilkesi, sadece Anayasa Hukuku ile sınırlı olmayıp tüm hukuk alanlarında geçerlidir (Wintrich, 1957: 12)

F. Almanya Anayasa Mahkemesine göre, insan onuru, insanın kişilik değerini ve bağımsızlığını kapsamaktadır (BVerfGE 30, 39 vd.)

Liberal devlet anlayışına göre, kişinin onuru Devleti ilgilendirmemektedir. Bu anlayış, kişinin özgürlük ve onurunun en kolay, olabildiğince kapsamlı bir biçimde bireyin kendi yaşamını kendi iradesine göre şekillendireceği, Devletin saldırısından arındırılmış bir alanın güvence altına alınması ile korunabileceği görüşünden yola çıkmaktadır.

Ancak bireyin bağımsızlığı ile, onun bugünkü koşullarda toplu halde yaşamasından doğan gereksinimleri, hakları ve ödevleri arasındaki gergin ilişkinin açıklığa kavuşturulması gerekmektedir.

Ne sınırsız bir individualizm ne özgürlüğü hiçe sayan bir kolektivizme bağlı olan bir anayasal düzen, özgürlük ile baskının, bireye saygı ile onun topluluğa katılmasının zıtlığından doğan sorunları cevaplandırmak zorundadır (Benda, 1983: 109)

Devlet Anayasasının kalitesi, önemli ölçüde bu tür kaçınılmaz çatışma durumlarını önleme konusundaki başarısına bağlıdır. Bu sorunlar, özellikle kendilerini vatandaşlarının gittikçe artan ve çoğunlukla sadece bireysel özgürlüklerin daralması pahasına gerçekleştirilebilen istekleri ile baskı altında hisseden çok gelişmiş toplum düzenlerine sahip Devletlerde kaçınılmaz olacaktır (Benda, 1983: 108)

Bireysel özgürlük ve kamu yararının olabildiğince bağdaştırılması, politikanın en önemli ödevi olacaktır.

Anayasa birey-toplum ilişkisini, bir taraftan temel hakların garantisi, diğer taraftan bu özgürlüklerin sınırları ve sosyal ödevler konusunda koyduğu normlarla dengelemeye çalışmalıdır.

T.C.Anayasasının Başlangıç kısmının 6. paragrafında

“Her Türk vatandaşının.....onurlu bir hayat sürdürme ve maddi ve manevi varlığını bu yönde geliştirme hak ve yetkisine doğuştan sahip olduğu” belirtilmekte, 176. md.sinde de; “Anayasanın dayandığı temel görüş ve ilkeleri belirten başlangıç kısmı Anayasa metnine dahildir” kuralı yer almaktadır.

Anayasanın 5. md.'sinin son cümlesi de, “**insanın maddi ve manevi varlığının gelişmesi için gerekli şartları hazırlamaya çalışmayı**” Devletin temel amaç ve görevleri arasında saymıştır.

Bu maddenin gerekçesinde: “Devlet, ferdin hayat mücadelesini kolaylaştıracaktır. **Ferdin insan haysiyetine uygun bir ortam içinde yaşamasını gerçekleştirecektir.**

Bu sosyal devletin görevidir. Sosyal devlet her şeyden önce insana ve insanın düşünce hakkına saygılıdır ve bu sınırlar içerisinde ferdin hak ve hürriyetlerinin kul-

lanılmasını sınırlayan engelleri ortadan kaldırmak onun başlıca görevleri arasındadır” denilmektedir.

“Kişinin dokunulmazlığı, maddi ve manevi varlığı” başlığını taşıyan 17. maddenin 1. fı. ’si **“herkes yaşama, maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkına sahiptir”** kuralını içermektedir. Maddenin gerekçesinde, kişinin sahip olduğu hak ve özgürlüklerin bu maddeden başlayarak **önem dereceleri** göz önünde tutularak belirlendiği vurgulandığına göre, **maddi ve manevi varlığın bütünlüğü ve bunun geliştirilmesi hakkının Anayasayla garanti altına alınan insan haklarının en üst basamağında bulunduğunu, Anayasa koyucunun kabul ettiği görülmektedir.**

Anayasa Mahkememize göre,” insan onuru kavramı, insanın ne durumda, hangi koşullar altında bulunursa bulunsun, salt insan oluşunun kazandırdığı değer tanınmasını ve sayılmasını anlatır.

Bu, öyle bir davranış çizgisidir ki, ondan aşağı düşünce, davranış, ona muhatap olan insanı, insan olmaktan çıkarır. İnsan onuru kavramını, toplumların kendi görenek ve geleneklerine ve topluluk kurallarına göre, saygıya değer olabilmesi için bir insanda bulunmasını zorunlu gördükleri niteliklerle karıştırmamak gereklidir. Bu kavramın gelişmesi ve yerleşmesi çok uzun zaman almış, pranga bentlik, teşhir, boyunduruk, dayak gibi cezaların kaldırılması bu yolla sağlanabilmiştir “(E. 1963/132, K. 1966/29, k.t. 28.6.1966, AMKD s. 4, S. 187.)

Anayasamızın insan modeli de soyutlanmış, bağımsız bir birey değildir, 1982 Anayasası özellikle ilk şeklinde, 1961 Anayasasına oranla özgürlük-otorite dengesinde, otoritenin ağırlığını arttırmış olmakla birlikte yine de, bireyin kişilik değerine dokunmadan onun topluma ait olması ve topluma bağlılığı anlamında bir birey-toplum ilişkisinde karar kılmıştır (Krş. BVerfGE 4, 7 (15 vd.) 12, 45 (51); Dürig, 1990: KN. 46, Art. 1, Abs 1). Anayasanın bu değer yargısının geniş kapsamlı sonuçları vardır: Birey eylem özgürlüğüne, yasa koyucu tarafından sosyal yaşamı geliştirmek ve desteklemek için o günün koşullarına göre katlanabilirlik ölçüsünde ve bireyin bağımsızlığının korunması koşuluyla konulacak sınırları hoş görmek zorundadır (Krş. BVerfGE 4, 7 (171)).

Böylece hem klâsik liberalizmin bireysel görüşleri, hem kolektivist çabalar reddedilmiş olacaktır. Aşırı çözümlerden kaçınılması bir ortalama yol aranmalıdır. Ancak bu yolla, birey ve toplum arasındaki uyumsuzluğun çözümü için olgunlaşmış ve genel olarak geçerli bir formül bulunduğu söylenemez. Birey için hangi siyasal kararın katlanabilir olduğu, Anayasaya dayanarak her olay için ayrı değerlendirilmelidir.

Hukuk devleti düşüncesi her ne kadar, insan onurunun daha özgür bir düzende, daha güvenli bir düzenden daha kolay garantilenmiş olacağı konusundaki normatif temele dayanmakta ise de (Maihoffer, 1968:125.)

Anayasanın sosyal devlet ilkesi, anayasal normların salt bireysel uygulanmasını engellemekte ve bireyin topluma bağlılığının, onun onuru uğruna göz ardı edilmesi yanılığından korumaktadır (Scheuner, 1971:506).

Sosyal devlet, adaletli bir ekonomik ve sosyal düzen kurmaya çabalarken, hukuk devleti kişisel özgürlüğün çekirdek alanının tehlikeye girmesini engellemeye çalışmaktadır.

İnsan onurunun korunması ilkesi, salt etik bir deklarasyon içermemektedir. Burada **objektif hukukun eylemsel bir normu** söz konusudur..

Anayasamızın 2. md.sinde Cumhuriyetin nitelikleri sayılmakta: “Türkiye Cumhuriyeti, ...başlangıçta belirtilen temel ilkelere dayanan..... bir hukuk Devletidir.” kuralı yer almaktadır. Burada söz konusu edilen Başlangıç kurallarındaki temel ilkelere biri de, 6. prf.ta yer alan: “Her Türk vatandaşının ..... onurlu bir hayat sürdürme ve maddi ve manevi varlığını bu yönde geliştirme hak ve yetkisine doğuştan sahip olduğu” kuralıdır. Bu kural da, madde başlığında sözü geçen “Cumhuriyetin nitelikleri”ne dahildir. Anayasamızın 4. maddesi Anayasamızın 2. maddesindeki “Cumhuriyetin nitelikleri”ni değiştirilemeyen ve değiştirilmesi teklif edilemeyen kurallar arasında saymış bulunmaktadır. Bu durumda Anayasayı değiştiren organın bile değiştiremeyeceği bir normun, bağlayıcı olmayan bir açıklama olarak anlaşılacağı açıktır.

İnsan onurunun öncelikle etik bir değer olduğu kesindir. Ancak onun Anayasaya alınışı, onun hukuksal bir değer düzeyine yükseltildiği anlamına gelir.

Demek ki onun hukuksal bir norm olarak anlaşılması, bir pozitif hukuk ve Anayasa buyruğudur. Devletin hukuksal olarak insan onurunu savunmak ve olanakları ölçüsünde her yerde onun korunmasını üstlenmek yükümlülüğü vardır. **İnsan onuruna saygı buyruğu ile her türlü Devlet işlevine salt bir sınır konulmuştur.** Devlet bu değeri korumak, yani onurları tehlikeye düşen insanların yardımına koşmak zorunda olduğundan ve hareketsiz kalmamakla yükümlü olduğundan, Devletin aynı zamanda yükümlülükleri de genişlemektedir. **İnsan onuruna saygı ve onu koruma tüm Devlet işlevleri için bağlayıcı direktiflerdir.**

II. İnsan Onuru Kavramı ve İnsan Onurunun Tanımı

İnsan onurunun tanımının yapılabilmesi için öncelikle bu kavramın kendine özgü yapısının saptanması gerekmektedir.

İnsan onurunun, subjektif dünya görüşü ve ideolojik durum göz önünde tutularak belirlenmesinden kaçınılmalıdır (Benda, 1983: 113).

İnsan onurunun soyut anlamda bir tanımının yapılması olanaksızdır. Onu belirleyebilmek için, tüm kültür, ahlak ve özellikle hukuk düzeninden yararlanmak gerekmektedir.

Aynı zamanda insan onuru kavramının zaman içinde oluşan değişikliklere bağlı olarak biçimlendiği ve sadece ileriye yönelik yargısal uygulama ile şekillendirilebileceği gerçeği tartışmasıdır.

F. Almanya Anayasa Mahkemesinin, Devletin insan onurunun korunması konusundaki yükümlülüğünün, sadece yoksulluğa karşı koruma değil, aynı zamanda insan

haklarını, aşağılama, küçük düşürme, zulüm, aforoz gibi saldırılara karşı koruma olduğu yolundaki görüşü, **bu kuralın bir diktatörlüğün neden olduğu haksızlıklara karşı bir tepki normu olarak anlaşılması düşüncesinden kaynaklanmaktadır** (BVerfGE 1, 97 (104)). Bir hukuk devleti düzeni, bu tür açık zedelemeleri yasaklamalıdır. Buna karşın bugün bile keyfi davranışlara rastlanabilmektedir.

İnsan onurunun hiçe sayılması ancak hukuk dışı Devletin belirgin özelliği olabilir. Ancak bir hukuk devletinde de, iktidar sahiplerinin Devletin, Anayasaya göre yönlendirilmiş amaçlarına aykırı hareket edebilmeleri mümkündür.

İnsan onurunun korunması ilkesi, bireysel ve etik gelişim durumuna bakılmaksızın her insan için geçerlidir.

Çünkü her insan en azından ideal kuramlara göre kendini geliştirmeye yeteneklidir (Benda, 1983: 115). Bu nedenle Devlet, insanları geleneksel ve etik değerlerine göre sınıflandırmaktan kaçınmalıdır. Devlet olanakları oranında çaba göstererek onurunu ortaya koyan insana saygı göstermelidir (Benda, 1983:115).

Modern bir Devlette, herkesin insan onuruna uygun yaşam koşullarına ulaşabilmesi için bireysel özgürlüğe, toplum yararına sınırlar çizmek gerektiğinden ve endüstri toplumu Devletin çok yoğun plânlayıcı müdahalelerini ve yönlendirici düzenlemelerini gerektirdiğinden, böyle bir toplum içinde insan, tıpkı özel ve meslek yaşamında diğer insanlara ve çeşitli çevresel etkilere bağımlı olduğu gibi, Devlet düzenlemelerinin de kaçınılmaz bir objesi olacaktır (Benda, 1983: 115).

F. Almanya Anayasa Mahkemesinin **“İnsanın kendisi daima amaç olarak kalmalıdır”** ilkesi (BVerfGE 45,187 (228)) tüm hukuk alanlarında geçerlidir. **Çünkü dokunulmaz insan onuru, insanın kendinden sorumlu kişilik olarak tanıdığı anlamına gelmektedir.** Tüm insanların özgür ve onur açısından eşit olduklarını kabul etmemiz, aynı zamanda insan onurunun daha büyük menfaatler için feda edilemeyeceği anlamına gelmektedir.

“İnsan onuru dokunulmazdır. “ Bu cümle mutlaka içinde bir anlam taşımaktadır. Bu aynı zamanda insan onurundan değerli bir hiçbir şeyin olmadığını göstermektedir.

T.C. Anayasasının Başlangıç kurallarının 6. paragrafında yer alan, her Türk vatandaşının onurlu bir hayat sürdürme hak ve yetkisine doğuştan sahip olduğu kuralını, bireyi sadece negatif olarak saldırılara karşı korumak istemekle kalmayıp, pozitif olarak bireye, insan onuruna yakışır bir yaşam için gerekli olanakların sağlanmasını da şart koştuğu şekilde yorumlamak gerekir.

İnsan onurunun korunması ilkesi aynı zamanda, Anayasamızın 5.maddesinde yer alan Devletin, insanın maddi ve manevi varlığının gelişmesi için gerekli koşulları hazırlamaya çalışması temel amaç ve ödevi için itici rol oynayacaktır.Madde, Devlete bireye karşı olumlu bir edimde bulunmak yükümlülüğünü vermektedir.

Maddenin gerekçesinde: “Devlet bireyin insan onuruna uygun bir ortam içinde yaşamasını kolaylaştıracaktır”. İfadesine yer verilmiştir.

Devlete düşen ödev, bireyin onuruna saygı göstermektir. Ancak keyfi bir davranışa uğramama yolundaki hakkının ötesinde, vatandaş Devletten kendi maddi varlığını garantisini de beklemektedir.

İnsan onuru ilkesi bireye, insan onuruna yakışır bir yaşam için gerekli varlıkların bırakılmasını şart koşmaktadır. Özellikle kişisel mülkiyete, örneğin vergiler yoluyla yapılacak Devlet müdahaleleri, bireyi insan onurunu zedeleyici bir yaşam sürme olanağından yoksun kılacak bir düzeye ulaşmamalıdır.

Anayasamızda kurala bağlanan, devlet iktidarının insan onurunu “koruma ödevi” bunun dışında, insan onuruna yakışan bir yaşam başka türlü gerçekleştirilemiyorsa Devletin olumlu bir edimde bulunma yükümlülüğünü de emrettiği şekilde değerlendirilmelidir.

F. Almanya Anayasa Mahkemesinin, insan onurunu koruma ilkesinin yoksulluğa karşı garanti anlamına gelmediği yolundaki eski kararına karşı, Almanya’da çoğunluğun görüşü, “Devletin en az geçim koşulları yaratmak ödevi”nin kabulü yönündedir. Buna göre kusuru olmadan yoksulluğa düşen kişi kendisine yardım konusunda bir “sübjektif kamu hakkı”na sahiptir.

Federal Almanya Sosyal Yardım Yasası md. 2’de bu konu açıkça belirtilmiştir (BVerfGE 1, 97 (104)).

F. Almanya İdare Mahkemesi de değişik kararlarında Devletin bireye, insan onuruna yakışır en az (minimum) bir geçim sağlamakla yükümlü olduğunu belirtmiştir (BVerfGE 14, 297; BVerfGE 20, 32).

Almanya Anayasası md. 1 fıkra I “**anayasal şikâyet**” ile uygulanabilen bir temel hakkı içermektedir (md. 93 f. 1 Nr. 4 a).

Anayasa şikâyeti, yasa koyucunun hareketsiz kalması durumunda da başvurulacak bir yoldur. Ancak buradan otomatikman, yasa koyucunun belli bir yönde harekete geçmesi için, dava edilebilen bir istek hakkı doğmamaktadır.

Yasa koyucu her ne kadar Anayasanın değer yargısıyla amaç bakımından bağlı ise de, aracın seçimi bakımından Anayasa çerçevesinde serbesttir.

Birey için sadece yasa koyucunun, bir ödevden keyfi olarak kaçınması durumunda, belli bir edim için istek hakkı doğabilecektir (BVerfGE 1, 97 (105): 45, 187 (228)).

III. İnsan Onuru Sübjektif Bir Kamu Hakkı Olarak Anlaşılabilir mi?

İnsan onurunu düzenleyen kuralın **sübjektif bir kamu hakkını** mı içerdiği, yoksa değerler hiyerarşisinde sadece yüksek basamakta yer alan bir anayasal değeri mi anlatmak istediği soruları tartışılmıştır.

F. Almanya Anayasa Mahkemesinin içtihatlarında insan onuru, sadece bir yorum kuralı olarak değil, savunma fonksiyonu anlamında da olsa doğrudan doğruya geçerli bir **sübjektif kamu hakkı** olarak anlaşılmaktadır¹.

IV. Ek Bir Sınırlama Nedeni Olarak İnsan Onuru

İnsan onurunun korunmasının, diğer temel haklar karşısında bir **anayasal ilke** olarak çikartıldığında da önemli sonuçlar geliştirebileceği görülmektedir.

Almanya Anayasa Hukukunda bir yasa ile sınırlandırılabilme koşuluna bağlanmamış temel haklar, insan onurunun korunması ilkesi ile sınırlandırılmıştır.

Örneğin F. Almanya Anayasa Mahkemesi, sanat özgürlüğünün hukuka uygunluğunu (F. Anayasa md. 5 f. IV), insan onurunu zedelediği ölçüde kabul etmiştir (BVerfGE 30, 173 (193) (195)).

Temel haklar içinde en üst basamakta değerlendirilmesi gereken ve Anayasamızın değiştirilemeyecek kuralları içinde değerlendirilmesi gereken, insan onurunun korunması ilkesi, Anayasa Hukukumuzda da özel sınırlama nedenleri dışında ek bir sınırlama nedeni olarak da kabul edilmelidir.

V. Bir Değer Kriteri Olarak İnsan Onuru

İnsan Onurunun Dokunulmazlığı Kuralının uygulanmasında zorluk, F. Almanya Anayasa Mahkemesi tarafından başvuru **değer ya da hukuksal yarar dengelemesinde** söz konusu olmaktadır.

Örneğin bir hak taşıyıcısının düşünce, inanç veya sanat özgürlüğü, bir diğerinin insan onuru ile sınırlanmışsa, Türkiye’de de Anayasa md.11’deki.” Anayasa hükümleri..... kişileri bağlayan temel hukuk kurallarıdır.” (temel hakların özel hukuka etkisi) kuralı gereğince her ayrı olayda, **hukuksal yararların tartılması işlemi** yapılmalıdır.

Kuşkusuz böyle bir dengeleme kaçınılmaz olarak bir hukuksal belirsizlik doğuracaktır. Çünkü bir hakkı kullanan, bir diğerinin hakkının bir sınır oluşturup oluştur-

---

¹Koruma ve savunma fonksiyonu olarak, BVerfGE 19.12.1951 t.li; BVerfGE 1 97 (104); BVerfGE 17.8.1956 t.’li; BVerfGE 5, 85 (204 vd.) **Sübjektif kamu hakkı** bireye, Devletten veya siyasi iktidar taşıyıcısından belli bir edimin yapılmasını veya yapılmamasını isteme yetkisi veren bir haktır. Bireye bir şeyin yapılması ya da yapılmaması konusunda gereğinde mahkeme kanalıyla gerçekleştirilebilecek bir istek hakkı vermektedir. Bir hukuk normunun bireye sübjektif kamu hakkı tanıyıp tanımadığını belirlemede kriter, o hukuk normuyla güdülen amaçtır. Eğer o norm öncelikle bireyin yararı için konulmuşsa, sübjektif kamu hakkı olarak kabul edilir. Eğer kamunun yararını amaçlıyorsa, bireye bir istek hakkı vermek istememektedir. Eğer bir hukuk normu, bir resmi makamı, kendi değerlendirmesine göre hareket konusunda yetkilendiriyorsa, sübjektif kamu hakkının varlığı kabul edilmez. Bu durumda vatandaş değerlendirmenin hatasız olarak yerine getirilmesini isteme hakkına sahiptir. Sosyal hukuk devleti, sübjektif kamu hakkı alanını, değerlendirme serbestliği karşısında oldukça genişletmiştir.

madığı ya da ne zaman oluşturduğu konusunda kolayca bir değerlendirme yapamayacaktır. Burada Anglo-Amerikan hukukunda olduğu gibi **Case-Law**'un her ayrı olay için çözüm getirmesi söz konusu olacaktır.

Devlet tarafından insan onuruna yapılacak saldırılarda tek tek temel haklardan birine dayanılabileceği ve insan onurunun korunması ilkesinin “sübjektif bir kamu hakkı olarak” biçimlendirilmesinin gereksiz olduğu kabul edilse bile, **bir değer kriteri olarak, bir kısım temel hakların yorumunda bu ilkeye başvurmak gerekecektir.**

VI. Anayasamızın da temelinde yatan insan modeli kuramı

İnsan onurunun dokunulmazlığı ilkesi, bireye öncelikle kendi onurunun savunulması konusunda gerçek bir olanağın tanındığının göstergesidir.

Bu ilkedен insanın, Devlet ve toplum fonksiyonlarının salt bir objesi haline getirilemeyeceği sonucu çıkmaktadır. Bu ilke insanı, kendisine bir eşya gibi davranılmasına karşı korumaktadır (Krsş. BVerfGE 30, 40).

Böylece “**Anayasamızın da temelinde yatan insan modeli kuramı**” ortaya konulmuş olmaktadır.

Kişisel, bedensel, tinsel özelliklerine veya başkaca niteliklerine bakılmaksızın herkes insan onuruna sahiptir.

VII. Sınırlamanın Sınırı Olarak İnsan Onuru

İnsan onuru, sadece Anayasanın Başlangıç 6. paragrafı ile değil, aynı zamanda diğer temel haklarla da korunmuştur.

Bütün temel haklar insan onuru uğruna gerekli görülmüşlerdir. Hepsinin temelinde yatan bu ortak düşünce nedeniyle bütün temel haklar insan onurundan kaynaklanırlar ve insan onurunun bağımsızlaşmış parçalarıdır (Kübler: 1965,151; Gören: 1999, 11).

Kuşkusuz temel haklar yaratılmalarını farklı yöndeki siyasal ve sosyal görüşlere borçludurlar ve her defasında zamanın kendine özgü provokasyonlarına bir cevap niteliği taşırlar. Ancak adalet kavramının tüm değişkenliğine karşın bu provokasyonlar, tüm zamanlar için geçerli olacak ve en kolay şekilde, İnsan Onurunun Korunması İlkesi ile yanıtlanabilir.

Başlangıç 6. prf'.de yer alan İnsan Onurunun Korunması İlkesi, bir Anayasa değişikliğine karşı T.C. Anayasası md. 4 ile garanti altına alınmış olduğundan, her temel hakkın insan onuru içeriği, bu temel hakka yasa ile yapılacak sınırlamanın sınırının saptanması bakımından belirlenmelidir.

VII. Hakkın Özü ve İnsan Onuru Garantisi

Temel hakların ortadan kaldırılması ve içeriğinin boşaltılmasına karşı, - Anayasamızın değiştirilemeyecek kuralları kapsamına girmemesi nedeniyle, insan onuruna göre daha zayıf bir güvence oluşturan- **“temel hakkın özü garantisini”** bulunmaktadır. 1961 Anayasası md. 11 f. II. de öngörülmüş, 1982 Anayasasının ilk şeklinde öngörülmemiş, ancak Anayasa Mahkemesi tarafından demokrasinin temel değerleri içinde kabul edilmiş olan (E. 1985/8, K. 1986/27, k t. 26.11.1986, AMKD s. 22, S. 365-366) temel hakkın özü garantisine, 3.10.2001 Anayasa değişikliği ile (4709-2 md.) 1982 Anayasasının 13. maddesinde yer verilmiş bulunmaktadır.

Bir temel hakkın özünün, her zaman onun insan onuru içeriğiyle eşdeğer olması gerekmez.

Ancak temel hak, insan onuru garantisini ile ne denli güçlü biçimlendirilirse ve onun tarafından zorunlu olarak istenirse, her iki garanti o derece korunmuş olacaktır.

VIII. Eşitlik İlkesinin Kaynağı Olarak İnsan Onuru

İnsanların hiç istisnasız insan onuruna sahip olmalarından ve bu bakımdan eşit olmalarından, özgürlükçü demokrasiler için, eşit davranma ilkesinin olağan bir ilke olduğu sonucu çıkmaktadır (BVerfGE 5, 205).

Anayasada eşitlik ilkesini içeren kural, bu nedenle insan onurunun korunması ilkesinin doğal bir sonucudur (Bkz. T.C. Anayasasının 10. md' sinin gerekçesi).

Aynı şekilde Anayasamızın md. 25-26-28 ve ardından gelen maddelerinde düzenlenen düşünceyi açıklama özgürlüğü, basın özgürlüğü, haberleşme özgürlüğü (serbest ve olabildiğince kapsamlı haber alması insanın temel gereksinimlerinden olduğu için) “insan onuru” ve “insanın maddi ve manevi varlığını geliştirme temel hakkı”ndan kaynaklanmaktadır (Krş. Benda, 1983: 112).

İnsan onurunun, düşünce ve inanç özgürlüğü ile, çalışma özgürlüğü ile, konut dokunulmazlığı ile ilişkisi belirgindir. Burada diğer temel haklarda olduğu gibi özgür ve ahlak açısından sorumlu bir kişilik olarak, insan hakkındaki değer yargısından pratik sonuçlar çıkarılması söz konusudur (Benda, 1983: 113).

IX. Kişiliğin Serbestçe Geliştirilmesi Hakkının itici faktörü Olarak İnsan Onuru

İnsan onurunun korunması ilkesinin, **kişiliğin serbestçe geliştirilmesi hakkı**, yani **genel kişilik hakkıyla** ilişkisi şu şekilde belirlenmiştir:

Genel kişilik hakkı kişiliği, **dinamik** anlamda anlarken yani nasıl işlediğini gösterirken, insan onurunun korunması ilkesi kişiliği, **statik** olarak ele almakta yani nasıl olduğunu göstermektedir (Dürig, 1952: 261; Nipperdey, 1954: 15).

Kişiliği serbestçe geliştirme ilkesinin görkemli anlatımından, onu özellikle insan onurunu koruma ilkesinin ışığı altında görmek ve bundan onun -**Anayasamızın ta-**

sarladığı insan modelini- biçimlendirmek için konulmuş olduğu sonucunu çıkarmak gerekmektedir (Krş. BVerfGE, 35, 399).

Ancak bununla insan onurunun, gerçekte Anayasamızın tüm kurallarına hatta Anayasa md. 17'ye egemen olan taşıyıcı ilkelerden biri olduğu amaçlanmış olmaktadır. Demek ki insan onuru, hukuksal bakımdan genel eylem özgürlüğünü (Kişiliği serbestçe geliştirme hakkı) garanti eden bağımsız bir temel haktır.

Kişiliğin serbestçe geliştirilmesi hakkı ya da insanın maddi ve manevi varlığını geliştirme hakkı (Başlangıç 6. prf.; md. 17) insanın sadece **kendi yaşamını serbestçe belirleme hakkını** (genel eylem özgürlüğü) değil, aynı zamanda onun içerdiği yetkilerin kullanılmasını da garantileyen bir sübjektif kamu hakkıdır (BVerfGE 20, 154; BVerfGE 17, 305; BVerfGE 20, 155).

Bu hak, Devlet iktidarının hukuk devletinin koşullarına uygun olmayan saldırılarını yasaklamaktadır (BVerfGE 13, 215; 19, 257; 21, 3). F. Almanya Anayasa Mahkemesine göre kişiliğin geliştirilmesi ilkesi, sadece doğal kişilere değil, ticarî topluluklar ve özel hukuk tüzel kişilerine de bir eylem özgürlüğü garanti etmektedir (BVerfGE 10, 99; 10, 255A; 20, 290, 336, 23, 30). Genel anlamda bir insan hakkı olarak Almanya'daki yabancılara da tanınmıştır (BVerfGE 35, 399).

Kişiliğin korunması ilkesinin geniş kapsamlı koruma çemberinden şu sonuç çıkmaktadır: Bu ilke hem temel hak taşıyıcısının yaşamını aktif olarak biçimlendirmesine yöneliktir, hem Anayasaya uygun düzen içinde Devletten gelecek dayanaksız saldırılara karşı özgürlük için geçerlilik istemektedir (Krş. BVerfGE 9, 83 (88); BVerfGE 38, 321 (319)).

Bütün temel haklar, Anayasamızın da 17. maddesinde öngörmüş olduğu “insanın maddi ve manevî varlığını geliştirme hakkı”nın da (temel özgürlük hakkı) sonuçları olarak kabul edilmekte ve bu olgu Anayasadaki temel haklar içinde bir hiyerarşi olarak yorumlanmaktadır (Krş. Scheuener, 1971:509)

İnsan onurunun korunması temel düşüncesi, genel kişilik hakkının itici faktörünü ve özünü oluşturmaktadır. Kişiliğin serbestçe geliştirilmesi garantisi temelde insan onuru için emredilmiştir.

X. Siyasal Özgürlük ve İnsan Onuru

Anayasaların özgürlükçü demokratik hukuk düzeninde karar kılması, tarihsel deneyimle derinleştirilmiş batı anlayışına göre, insan onuruna olan inançtan kaynaklanmaktadır.

İnsan onuru, sadece siyasal özgürlüğün bulunduğu bir ortamda tutarlı bir şekilde gerçekleşebilir.

Özgürlük sadece Devlet gücüne karşı koruma anlamına gelmeyip, bunun ötesinde her vatandaş için demokratik hukuk devletinin başka bir önemli ögesi olarak Devlet

iradesinin oluşumuna katılma şansı anlamına da gelmektedir (Krş. Marcic, 1965 : 200).

XI. Sonuç

Avrupa Temel Haklar Şartını hazırlama kurulu, başlangıçtan itibaren taslak metninin zorluk çekilmeden hukuken bağlayıcı olabilmesi için tutarlı bir şekilde çalışmıştır. Avrupa'da çifte temel hak standardını önlemek için Şartın yorumunda gelecekte AİHM'nin kararları büyük bir önem taşıyacaktır. Çünkü bu **Mahkeme, Konsey için AİHS'ye saygıyı denetlemektedir**. Şartın AİHS'ye uygun olan kurallarının AİHS'deki anlam ve kapsama sahip olduğu Avrupa İçin Bir Anayasa Anlaşması md. 52 f.3'te belirtilmiştir. 53. maddede **Şart'ın, AİHS'deki temel hak standardını düşüremeyeceği belirtilmiştir**.

AİHS'ye odaklanmış olan Avrupa Temel Haklar Şartı en çağdaş bir insan hakları dokümanıdır. Çağdaş temel hakları içeren zamanın en modern temel hak katalogunu oluşturmaktadır. Hem şartın başlangıçta Avrupa Anayasa Anlaşmasına alınmış olması hem md. 7 f. 2'de AB'nin AİHS'ye katılımının öngörülmesi AB anayasal gelişiminde kilometre taşlarıdır.

AB'nin temel haklar konusundaki metinsel noksanlığı ATHŞ ile giderilmiş ve ekonomik topluluktan, bir değerler topluluğuna geçiş süreci önemli ölçüde sağlamlaştırılmıştır. AB üyelerinin ve üye adaylarının da kendi Anayasalarını ve yasalarını bu Şart'a uyarlamaları gerekmektedir.

AİHS'yi 1954'te onaylayarak iç hukukuna dahil eden Türkiye, mevzuatının, bu en çağdaş dokümana uyum sağlanması yolunda önemli bir adımı Anayasasının 90. maddesine 07.05.2004 tarihinde getirilen "**usulüne göre yürürlüğe konulmuş temel hak ve özgürlüklere ilişkin milletlerarası antlaşmalarla kanunların aynı konuda farklı hükümler içermesi nedeniyle çıkabilecek uyuşmazlıklarda milletlerarası antlaşma hükümlerinin esas alınacağı**" kuralıyla atmıştır.

Bu yönde bir çaba sadece AB'ye uyum sürecinde yerine getirilmesi gereken bir koşul olmayıp Anayasasının başlangıç kurallarında vurgusu yapılan **Büyük Atatürk'ün çağdaş uygarlık düzeyine ulaşma hedefinin de bir gereğidir**.

Türk Anayasa Hukukunda da insan onuru, Anayasayla korunan değerlerin en üst basamağında değerlendirilmeli ve insan onurunun korunması ilkesi, Anayasamızda temel haklar katalogunun en üst basamağında yer almalıdır.

T. C. Anayasasında Temel haklar için düşünsel anlamda bir başlangıç noktası olarak kabul edilen ve insan kişiliğinin içeriğini oluşturan insan onurunun, dokunulmaz olduğuna ilişkin kurala Anayasa md. 17 f. 'de bağımsız bir norm olarak yer veren ve

Anayasa md. 4 ile, md. 17 fıkra I kuralını da hiç değiştiremeyecek ve değiştirilmesi teklif edilemeyecek kurallar arasında sayan bir değişiklik yapılması gerekmektedir. Böylece md. 4.'ün Başlangıç 6. par.ı kapsayıp kapsamadığı konusu tartışma dışı bırakılmış olacak ve Almanya Anayasası md. 79(3) anlamında bir güvence yaratılmış olacaktır.²² Ancak bu ilkenin birey için somut ve gerçek bir anlam taşıması için, Almanya Anayasası md. 93 f. 1 No. 4a.da yer alan “Anayasa şikâyeti” dava yolunu öngören bir Anayasa değişikliği de yapılmalıdır. (Gören, 2006: 271).

KISALTMALAR

AB Avrupa Birliği
Abs. Absatz: Fıkra
AİHS Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi
AMKD Anayasa Mahkemesi Kararları Dergisi
Art. Artikel: Madde
ATHŞ Avrupa Temel Haklar Şartı
Bd. Band: Cilt
BVerfGE Entscheidungen des Bundes Verfassungsgerichts: Federal
(Almanya) Anayasa Mahkemesi Kararları
Diss. Dissertation: Doktora tezi
DöV Die öffentliche Verwaltung: Dergi
E Entscheidung: Karar
f Fıkra
E Esas
K Karar
k.t. Karar tarihi
GG Grundgesetz: Federal Almanya Anayasası
KN Kenar Notu
Krş Karşılaştırma
JR Juristische Rundschau:Dergi
Jg. Jahrgang: Yıl
Nr. Nummer: Sayı
S . Sayfa
v. tarafından
vd. ve devamı

²² Almanya Anayasası md. 79(3): “Federasyonun eyaletlere bölünmesine , eyaletlerin yasamaya esaslı olarak katılmaları ilkesine veya 1. ve 20. maddede yazılı temel ilkelere ilişkin bir Anayasa değişikliği yapılamaz.” Almanya Anayasası md. 1: “İnsan Onuru dokunulmazdır. Tüm Devlet erkleri ona saygı göstermek ve onu korumakla yükümlüdür.”

KAYNAKLAR

Benda E., Die Menschenwürde in: Handbuch des Verfassungsrechts, Berlin -New York 1983.

Curtius A., Die Grundrechte - Charte, [http: www.weltpolitik.net/print/1215.htm](http://www.weltpolitik.net/print/1215.htm);

Dürig G.,in: Maunz-Dürig-Herzog-Scholz, Grundgesetz-Kommentar, München 1990, KN.46, Art. 1, Abs 1.

Dürig, G., Die Menschen Auffassung des GG., JR 1952, S. 261;

Gören Z., Anayasa Hukuku, Seçkin Yayınları, Ankara 2006.

Gören Z. Avrupa Temel Haklar Şartı, 28.02.2005 tarihli [Cumhuriyet Gazetesi](#).

Gören Z., Anayasa ve Sorumluluk, II. Cilt, İzmir 1999.

Karakoç I., Ulusal Üstü Anayasada Temel Haklar Problematığı-Teorik ve pratik sorunlar ,[www.anayasa.gov.tr/eskisite/anyar/22/ 151.pdf](http://www.anayasa.gov.tr/eskisite/anyar/22/151.pdf).

Kübler, Überwesen und Begriff der Grundrechte, Diss. Tübingen, 1965,

Leinen J.O., die Charta der Grundrechte der Europaeischen Union; www.joleinen.de/

Mahlmann M., Die Grundrechtscharta der Europäischen Union, Zeus, 3. jg., H. 4/2000.

Marcic R., Ein neuer Aspekt der Menschenwürde, Festgabe für E. v. Hippel zum 70. Geburtstag 1965.

Nipperdey H.C., Die Würde des Menschen, in: Die Grundrechte Bd. 2, 1954.

Scheuner U., Die Funktion der Grundrechte im Sozialstaat, Die Grundrechte als Richtlinie und Rahmen der Staatstätigkeit DöV 24, 1971, S. 506.

Stabel A., Die Grundkonzeption zum Schutz der Grundrechte in der Verfassung der Europaeischen Union; www.jura.uni-goettingen.de/

TESEV, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Avrupa Birliği'ne Üyeliğini ve Türk Hukuk Sisteminin Birliğin Hukuk Düzenine Uyumunu Sağlamak üzere Anayasa Değişikliği Teklifi: www.tesev.org.tr/90mad...

Wintrich J.M., Zur Problematik der Grundrechte, 1957.

